

ԱԼԵՔՍԱՆ ՅԱԿՈՐԵԱՆ

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑՈՒ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ 961 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ԱՆԻՆ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ՀՈՉԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ (ՆՈՐ ԱՂԲԻՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ)*

Մատթէոս Ուռհայեցու եզակի վկայութիւնը Անին Բագրատունեաց պետութեան մայրաքաղաք հռչակելու մասին յարում է նրա էապէս հակասական տեղեկութիւններին Աղուանքի մի հատուածի՝ «Դարբանդ» կամ «Կապանք» երկրի հայ թագաւորների մասին: Այստեղ պատմիչը թուարկում է նրանցից վեցին՝ *Վաչագան, Գոշակտակ* (կամ *Գոշազգակ*), *Փիլիպպէ, Սեադայ, Սենեքարիմ* եւ *Գրիգոր*: Բնագիրն է. «էին եւ այլ թագաւորք Հայոց ի *Դարբանդ աշխարհին*, որ ասի *Կապանք*, սահմանակից Օզաց եւ Աղուանից [*resp. Ալանից*], որք էին թագաւորք անարատք եւ սրբակրօնք, որք յիշատակին ի սուրբ պատարագն ընդ այլ աստուածասէր սուրբ թագաւորքն, որք էին անուանք այսոքիկ՝ *Վաջագան* [*resp. Վաչագան*], եւ *Գոշակտակն* [*միւս հատուածում՝ Գոշազգակն*]՝ նորին որդին, *Փիլիպպէ* [*resp. Փիլիպպէ*] որդի *Գոշակտակին*, *Սեադայ* յորդին *Փիլիպպէի*, *Սենեքարիմ* որդի *Սեադայի*, *Գրիգոր* որդի *Սենեքարիմայ*, որ դեռ եւս կենդանի էր՝ մինչեւ գրէաք զայս մատենագրութիւնս մեր»¹:

Այս թագաւորներից երրորդին՝ *Փիլիպպէին*, Ուռհայեցին պատուաւոր մասնակից է համարում (Աղուանից աշխարհի կաթողիկոս Տէր Յովհաննէսի հետ միասին) կենտրոնական Հայաստանում իբրեւ թէ միաժամանակ՝ 961/962 թ. տեղի ունեցած երկու տօնական իրադարձութեան՝ Անին մայրաքաղաք հռչակելուն (բնագիրն է. «Յամի թուականութեանս Հայոց ի ՆԺ [410=961/962 թ.]... Յայսմ ամի... յայնմ ատուր եղեւ ժողով ահագին եւ մեծ ի քաղաքն *յԱնի*, որ *եղեւ այժմիկ թագաւորանիստ քաղաք* Հայոց») եւ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի ձեռքով (941-

* Յօդուածի հիմքում դրուած է Անիի մայրաքաղաք հռչակուելու 1050-ամեակին նուիրուած գիտաժողովում ընթերցուած զեկուցումը (հմմ. Միջազգային գիտաժողով՝ «Անին միջնադարեան Հայաստանի քաղաքական եւ քաղաքակրթական կենտրոն», Երեւան, 15-17 Նոյեմբերի, 2011 թ., Զեկուցումների դրոյթներ, Եր., 2011, էջ 53-58):

¹ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Պատրաստեցին՝ Մ. վրդ. Մելիք-Աղամեան, Ն. սրկ. Տէր Միքայէլեան, Վաղարշապատ, 1898, էջ 231: Բնագրերում այստեղ եւ ստորեւ ընդգծումները մերն են:

967 թթ.) Աշոտի որդի Գագիկ թագաւորի (989/990–1017/1018 թթ.) թագի օճման արարողութեան (բնագիրն է. «Եւ ժողովեցան ամենայն իշխանքն աշխարհաց տանն Հայոց առ սուրբ հայրապետն *Անանիա*, վասն զի տացեն զօճումն թագաւորութեան որդւոյն Աշոտի Գագկայ ըստ առաջին օճման հարցն իւրոց, վասն զի չեւ եւա *[իմաստն է՝ վաղուց ինչ – Ա. Յ.]* էր նստեալ յաթոռ թագաւորութեան տանն Հայոց եւ ոչ էր եդեալ թագ ի վերայ գլխոյ իւրոյ»²): Դրան անմիջապէս յաւելում է. «Հարկաւորեալ կոչեցին զամենագովելին զՏէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Աղուանից աշխարհին, եւ քառասուն եպիսկոպոսունք ընդ նմա, եւ մեծաշուք իշխանութեամբ կոչեցին *զՓիլիպպոս՝ զթագաւորն Աղուանից*, զայր աստուածային եւ զսուրբ, զորդին Գոշազգակայ որդւոյ Վաչագանայ, որք էին թագաւորք Աղուանից աշխարհաց»: Քիչ յետոյ ասարտելով պարբերութիւնը՝ պատմիչը նշում է Փիլիպպէին ու Աղուանից կաթողիկոսին մեծ հանդիսաւորութեամբ ճանապարհելու մասին. «Եւ յայնժամ զթագաւորն Աղուանից զՓիլիպպէ եւ զկաթողիկոսն զՏէր Յովհաննէսն, զեպիսկոպոսունսն եւ զգօրսն, որ եկին զհետ թագաւորին եւ հայրապետին, եւ յուղարկեցին մեծամեծ տրօք եւ սիրով յաշխարհն Աղուանից, որ էր աթոռ սուրբ առաքելոցն Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի, որք են նահապետք առաջինք Հայոց Մեծաց»³:

Սակայն իրականում՝ նշուած երկրորդ իրադարձութիւնը կարող էր տեղի ունենալ 989/990 թ. ոչ վաղ, երբ գահ բարձրացաւ Գագիկ Ա արքան: Շեշտենք, որ պատմիչի արձանագրած տեղեկատուութիւնը նկատի ունի հէնց նրա «զօճումն»-ը (հակառակ որոշ ջլաջողուած նախկին ենթադրութիւններին⁴), քանի որ երկու էջ անց յիշատակում է նոյն Գա-

² Նոյն տեղում, էջ 3-4: Քիչ յետոյ շարունակում է. «Եւ յայսմ ամի օճաւ որդի Աշոտի Գագիկ արքայ յօճումն հարց իւրոց եւ նստաւ ի գահոյս առաջին թագաւորացն Հայոց ազգիս, եւ լինէր ուրախութիւն մեծ ամենայն տանն Հայոց, վասն զի տեսին նորոգեալ զաթոռ թագաւորութեան աշխարհիս Հայոց՝ ըստ առաջին հարցն... Եւ յայնմ ատուր լինէր հանդէս զօրաց նորա հարիւր հազարաց վառելոց ընտիր արանց ի մարտ պատերազմաց անուանեաց եւ քաջ կորովեաց... Եւ լուեալ զայս ամենայն շուրջակայք եւ ամենայն թագաւորք ազգաց՝ Ափսազաց եւ Յունաց, Բաբելացոց եւ Պարսից, տուրս եւ սէրս հանդերձ պատուական ընծայիք յուղարկէին ի փառաւորութիւն Հայոց թագաւորութեանն»:

³ Նոյն տեղում, էջ 4: Մատթէոս Ուռհայեցու երկի այս ամբողջ հատուածը նրանից գրեթէ բառացի քաղում է Սմբատ Գունդստաբլը (տե՛ս Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք [իրատարակեց Հ. Ս. վ. Ազըլեան], Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1956, էջ 2):

⁴ Նկատի ունենք Մ. արք. Օրմանեանի առաջ քաշած (Ազգապատում, հտ. Ա, սիւն. 1107) եւ Հր. Աճառեանի ու Հր. Բարթիկեանի կողմից թերթւորէն ընդունուած վարկածն, ըստ որի՝ Ուռհայեցու տուեալներն իրօք կարելի է վերագրել Աշոտ Ողորմածին (953-977 թթ.), որն իբրեւ թէ կարող էր կրկնակի՝ Աշոտ-Գագիկ անունն

գիկ Ա Շահնշահի նաեւ վախճանը, ընդ որում նոյնչափ վրիպեալ թուագրմամբ («Իսկ ի վերանալ թուականութեանս Հայոց ի ԴՃԻ [420=971/972 թ.] մեռանէր Գագիկ արքայն խաղաղական մահուամբ: Եւ եղեւ հակառակութիւն եւ աղմուկ մեծ ի մէջ երկու որդւոց թագաւորին Գագկայ՝ ընդ Յովհաննէս[Սմբատ] եւ ընդ Աշոտ...»)⁵: Տեղին նշենք, որ ըստ Ստեփաննոս Ասողիկի վկայութեան⁶ 989/990 թ. ձմռանը գահակալած Գագիկ Ա արքայի մահուան տարին, հետեւելով Միքայէլ Չամչեանին, աւանդաբար համարում է 1020 թ.⁷: Սակայն Կարէն Իւզբաշեանն արդէն ցոյց է տուել, որ 29 տարի տեւած նրա գահակալութիւնն, անկասկած, աւարտուել է 1017/1018 թ.-ին, քանի որ Արիստակէս Լաստիվերտցին 1018-1019 թթ. երկու դէպք վերագրում է Գագիկի որդի Աշոտի ժամանակին, իսկ Տեկորի 1018/1019 թ. մի վիմագիր յիշատակում է «թագաւորն Յէվաննէս»-ին, այսինքն՝ Յովհաննէս-Սմբատին⁸:

Փորձելով հասկանալ Մատթէոս Ուռհայեցոյ բերուած տեղեկութիւնների ժամանակագրական ակնյայտ հակասականութեան պատճառները՝ նկատում ենք, որ դա հնարաւոր է անել միմիայն հետեւեալ դէպքում. ուշադիր քննութեան լոյսի ներքոյ անհրաժեշտ է ընդունել, որ աւելի քան մէկուկէս դար յետոյ գրող պատմիչի նկարագրած երկու իրադարձութիւնները (Անիի հռչակուելը մայրաքաղաք եւ Գագիկ Ա-ի հանդիսաւոր թագադրումը), լինելով տարաժամանակեայ, կարող էին

ունենալ (տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Ա, Եր., 1942, էջ 188; Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Աշխարհաբար թարգմ. եւ ծանօթագրութիւնները Հ. Բարթիկեանի, Եր., 1991, էջ 484, ծնթ. 11): Նորերս այդ վարկածը կրկնեց Կարէն Մաթեոսեանը՝ յաւելելով, որ Մատենադարանի՝ Սամուէլ Անեցոյ ժամանակագրութեան լրացումները պարունակող երկու գրչագրում այսպիսի նշում կայ. «Հայոց ՆԺԱ (=962 թ.). Գագիկ թագաւոր օծաւ Հայոց, որ է նոյն Աշոտ որդի Աբասայ» (Մաթեոսեան Կ., Անի-Շիրակի պատմութեան էջեր, Յօդուածների ժողովածոյ, Եր., 2010, էջ 10): Իրականում պարզ է, որ Սամուէլի անանուն խմբագիրն ընդամենը ոչ բարդ տրամաբանական տեսքի է բերել Ուռհայեցոյ ասածը:

⁵ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 7:

⁶ Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, գլ. Գ.Լ, էջ 255:

⁷ Տե՛ս, օր.՝ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հտ. III, Եր., 1976, էջ 134, 144:

⁸ Юзбашян К. Н., К хронологии правления Гагика I Багратуни, Античная древность и средние века, 10, Свердловск, 1973, с. 195-197. Հմմ. Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ, Աշխատասիրութեամբ Կ. Ն. Իւզբաշեանի, Եր., 1963, էջ 26-27; Հ. Ղ. վրդ. Ալիշան, Շիրակ. Տեղագրութիւն-պատկերացոյց, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1881, էջ 134: Ի դէպ, այս թուագրումն արդէն ընդունում է նորագոյն գրականութեան մէջ (տե՛ս Կ. Մաթեոսեան, Անի-Շիրակի պատմութեան էջեր, էջ 22-25):

պարզապէս միախառնուել հէնց իր՝ շարադրող հեղինակի երեսակայական պատկերացումներում: Ըստ այդմ, աղբիւրագէտի հայեացքով պարզ է, որ Մատթէոս Ուռհայեցու կողմից «մշակուած»՝ առկայ բնագրի ինչ-ինչ մանրամասներ իրենց հիմքում պիտի վերագրուեն առաջին իրադարձութեանը (Անիի օծուելը «թագաւորանիստ քաղաք», ընդ որում՝ Անանիա Մոկացի «սուրբ հայրապետի» ձեռք, ինչպէս եւ ընդունուած է պատմագրութեան մէջ), իսկ միւսները՝ երկրորդին: Կարելի է, որ պատմիչի պատկերացմամբ՝ երկրորդ իրադարձութիւնը՝ Գագիկ Ա-ի «զօծումն թագաւորութեան»-ը, տեղի է ունեցել նրա մահուանից ուղիղ 10 տարի առաջ (Հայոց «ՆԻ» թուից հանած «ՆԺ» թիւը): Այսինքն՝ եթէ ենթադրենք, թէ տարիների հէնց այդ քանակն է Ուռհայեցին իմացել (իսկ գուցէ եւ հիւրերի անունները) որեւէ լաւ տեղեկացուած աղբիւրից (գուցէ եւ գրաւոր), ապա հնարաւոր է թուում մտածել՝ գոնէ իբրեւ վարկած, որ 1007 կամ 1008 թ. (1017/1018-ից հանած 10 տարի) իրօք տեղի է ունեցել այլ աղբիւրներին անյայտ մնացած մի իրադարձութիւն՝ Գագիկ Ա-ի թագադրում-օծումը: Ընդ որում՝ պարզ է, որ այդ օծման արարողութիւնը պիտի կատարած լինէր Սարգիս Ա Սեւանցի Հայոց կաթողիկոսը (992-1019 թթ.) եւ, իհարկէ՝ շատ ուրիշների ներկայութեամբ ու այս կամ այն չափով մասնակցութեամբ:

Երկրորդ անգամ պատմիչը *Փիլիպպէ* թագաւորին առանձին յիշատակում է Յովհաննէս Չմշկիկ կայսեր («թագաւորին Չմշկանն», «Չմշկիկ, որ ասէին Կիւտանն» – 969-976 թթ.) զօրքերի՝ իր թուագրմամբ (անհամեմատ՝ աւելի իրական)՝ «ի Հայոց թուականութեանն՝ յամին ՆԻԱ [421=972/973 թ.]... Եւ յետ սակաւ աւուրց... ի նոյն ամին...»⁹ դէպի Հայաստան եւ Հիւսիսային Միջագետք արշաւանքի մասին պատմելիս: Բնագիրն է. «Յայնժամ ամենայն թագաւորազունքն Հայոց՝ ազաւորն եւ իշխանքն եւ ամենայն մեծամեծքն աշխարհաց տանն Արեւելից ժողով արարին առ թագաւորն Հայոց Աշոտ Բագրատունի [=Ողորմած – 953-977 թթ.]. թագաւորն *Կապանին Փիլիպպէ* եւ թագաւորն Աղուանից Գուրգէն [=Տաշիր-Չորագետի – մօտ 957-996 թթ., թագաւոր՝ 978-ից], Աբաս Կարուց տէրն [984-1029 թթ.] եւ Սենեքերիմ Վասպուրականիս տէրն [990-1021 թթ.] եւ Գուրգէն Անձեւացեաց տէրն [977-1003

⁹ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 14, 15, 17: Նշելի է, որ պատմիչն ինչ-որ աղբիւրից ճշգրիտ քաղում-դնում է Չմշկիկի գահակալելու, այսինքն՝ Նիկեփոր Բ Փոկասին սպանելու տարին (թէկուզ եւ Գագիկ Շահնշահի մահուան մասին պատմող պարբերութեանը նախորդողում). «Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ՆԺԸ [418=969/970 թ.] ոմն մահապարտ... որում անունն կոչէին Չմշկիկ... անխնայ զազանաբար խողխողէր զամենաբարի արքայն... Եւ նստաւ յաթոռ թագաւորութեանն Յունաց...» (էջ 6-7):

թթ.] եւ բովանդակ ամենայն տունն Սասյալնու¹⁰. եւ բանակ հարեալ ի Հարքայ գաւառին արք իբրեւ ութսուն հազար»¹¹: Նոյնը հմմ. Մատթէոս Ուռհայեցոց օգտուած Սմբատ Գունդստաբլի մօտ. «Յայնժամ ժողովեցան առ արքայն Հայոց Աշոտ Կապանին թագաւորն Փիլիպպէ, եւ թագաւորն Աղվանից Գեորգի [Գուրգէն], եւ Աբաս՝ Կարոց տէրն, եւ Սենեքերիմ՝ Վասպուրականի տէրն, եւ Գուրգէն՝ Անձեացեաց տէրն, եւ ամէն տուն Հայոց...»¹²:

Քառակուսի փակագծերում մեր ծանօթագրած թուականներից (գրականութեան մէջ առկայ վերջին ճշգրտումներով) երեւում է, որ չնայած հիմնական հաղորդման՝ ընդհանուր առմամբ հաւաստիութեանը (ժամանակով հանդերձ), ինչը յուշում է հեղինակի կողմից գրաւոր աղբիւրի օգտագործման հաւանականութիւնը՝ Աշոտ Գ Ողորմածի զօրաժողովի կոնկրետ մասնակիցների առումով լիովին կարելի է ենթադրել պատմագիր Ուռհայեցու էական «ստեղծագործական աշխատանքը»՝ ենթադրեալ աղբիւրի պարունակած հաւաստի, բայց, հաւանաբար՝ ււելի համառօտ տեղեկատուութեան համեմատ: Նրա այդ աշխատանքի շնորհիւ ցուցակում յայտնուել են, ինչպէս տեսնում ենք, պարզապէս Ժ դ. վերջերի առաւել յայտնի թագակիր անձինք: Սակայն հարկ է նշել, որ բերուած երկու դէպքերում էլ, թէպէտ բնագրերում նկատում են մեծ կամ փոքր ժամանակավրէպ փաստեր ու անհամապատասխանութիւններ, առկայ վկայութիւնների իւրաքանչիւր առանձին մանրամասնի հաւաստիութեան խնդիրը պէտք է քննարկուի յատուկ ուշադրութեամբ, քանի որ, ինչպէս արդէն պարզաբանել է Լեւոն Խաչիկեանը, Մատթէոս Ուռհայեցին իր «ժամանակագրութեան» երեք մասերից առաջինում (ընդգրկում է 951-1051 թթ. ժամանակահատուածը) իբրեւ աղբիւր, ամենայն հաւանականութեամբ, զգալի չափով օգտագործել է իր աւագ ժամանակակից, Հայաստանի եւ յատկապէս նրա հիւսիս-արեւելեան երկրամասերի իրողոյթներին (ռէալիաներին) քաջածանօթ ու մի շարք կարեւոր իրադարձութիւնների անմիջական մասնակից Յակոբոս Սանահնեցի վարդապետի (նաեւ՝ *Քարաբնեցի, Քարափնեցի, Քարահապայ որ-*

¹⁰ Այս տեղանուան վերականգնման համար տե՛ս նշուած էջի տողատակ 6 եւ Մատթէոս Ուռհայեցի, ժամանակագրութիւն (1991), էջ 486, ծնթ. 41 («Բնագրում «Սասանոս»: Առանձին ձեռագրեր տալիս են «Սասնոս» ընթերցումը, այսինքն՝ Սասուն, որ ճիշտ է»):

¹¹ Մատթէոս Ուռհայեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 17:

¹² Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, էջ 9:

դի, *Մեծքարեցի*) կորսուած ժամանակագրական երկը¹³: Պատմիչը մի քանի անգամ է յիշատակում Յակոբոսին¹⁴, իսկ վերջին դրուագում մանրամասն նկարագրում է իր հայրենի Ուռհա քաղաքում 1085 թ. տեղի ունեցած նրա մահուան հանգամանքները («Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ի յամի ՇԼԴ [534=1085/1086 թթ.] մեռաւ Հայոց վարդա-

¹³ Տե՛ս Խաչիկեան Լ., Յակոբ Սանահնեցի՝ ժամանակագիր XI դարի, Բանբեր Երեւանի համալսարանի, 1971, 1, էջ 22-48 (վերահրատ.՝ Խաչիկեան Լ., Աշխատութիւններ, հտ. Ա, Եր., 1995, էջ 128-155): Հմմ. Հ. Բարթիկեան, Մատթէոս Ուռհայեցի, Հայ մշակոյթի նշանատր գործիչները. V-XVIII դարեր, Եր., 1976, էջ 237-238; Մաթետոսեան Ռ. Ի., Տաշիր-Ձորագետ (X դար – XII դարի սկիզբ), Եր., 1982, էջ 72; Մուրադեան Պ., ԺԱ-ԺԳ դարերի հայ-վրացական դաւանական խնդիրները եւ Մխիթար Գօշի «Առ վրացիսն» թուղթը (Աղբիւրագիտական քննութիւն եւ բնագրեր), Վարդապատ – Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 23-25: Յակոբոսի երկի մի հատուած պահպանուել է Մաշտոցի ան. Մատենադարանի (այսուհետեւ՝ ՄՄ) ձեռ. թիւ 9832 ժողովածոյում (ԺԷ դար)՝ «Ի ժամանակագրութենէ Յակոբայ քահանայի» խորագրով (թ. 25բ-27ա. համապատասխանում է Ուռհայեցու վաղարշապատեան հրատարակութեան էջ 49-50 եւ 52-55-ի բովանդակութեանը): Լ. Խաչիկեանն այն հրատարակել է իր յօդուածի վերջում (էջ 40-44, վերահրատ.՝ 146-150)՝ զուգահիշ համեմատելով 3 հատուածներ. ա) Յովհաննէս Կոզեռնի «Տեսիլքից» (ՄՄ, ձեռ. թիւ 1324-ից, ժամանակը՝ 1281 թ., խորագիրը՝ «Պատմութիւն նշանաց, որ եղեն ի գուշակս առաջիկայ]] աուրցն, որ կատարեցաւ, ասացեալ սուրբ վարդապետին Յոհաննիսի Կոզռան՝ Հայոց վարդապետի»), որն անմիջականօրէն յանգում է Յակոբոս Սանահնեցուն (դա 1320 թ. մի պակաս ընտիր գրչագրից հրատարակել է նաեւ Նիկ. Մառը՝ Мара Н., Сказание о католикосе Петре и ученом Иоанне Козерне (Из материалов для истории средневековой армянской литературы), С. Петербург, 1895 (Восточные заметки": сборник факультета восточных языков), с. 9-26, թարգմանութիւնը՝ էջ 26-34, խորագիրը՝ «Տեսիլ սուրբ վարդապետին Յոհաննիսի, որ մականուն Կոզեռն կոչի»), բ) Մատթէոս Ուռհայեցուց, որը եւս անմիջականօրէն քաղել է Յակոբոսից, գ) Ամբատից, որն օգտագործել է Ուռհայեցու երկի մի վաղ տարբերակ:

¹⁴ Տե՛ս Մատթէոս Ուռհայեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 161 («...առեալ ընդ ինքեանս զՅակոբոս վարդապետն ըստ աւելի անուանն՝ Քարափնեցի, այր գիտնական գրոց բանից, եւ գնացին ի Կոստանդնուպոլիս... եւ Յակոբոս վարդապետն, որ ասի Սանահնեցի»), էջ 179 («եւ այս են անուանք վարդապետացն. Տիրանն Կապանեցին, եւ Սայլահանն եւ կամ Լասդիվերցին, եւ Ատոմ Անձաւացին, Անանէ եւ Գրիգոր Նարեկացիքն, Սարգիս Սեւանեցին, Յովսէփ Ընծայեցին, Գէորգ Ուծեցին, Դէոսկորոս Սանահնեցին, Անանէ Հաղբատացին, Յակոբոս Քարահատայ որդին, Անտօն եւ Տիմոթէոս, Յովհաննէս՝ որ անուանեցաւ Կոզեռն, Պողոս եւ Յովսէփ, Գէորգ դպրապետ Թամոնեցին [տպ. վարդապետ, եւ Թամոնեցին], եւ Պարկճակ եւ այլք այսպիսիք անյաղթք, որք կային լցեալք աստուածային շնորհօքն, որք երեւեցան յաշխարհս Հայոց յայսմ ժամանակիս»):

պետն Յակոբոս Քարաբնեցին, որ յորջորջեալ կոչէր Սանահնեցին, այր հզօր եւ կորովի»¹⁵:

Արդ՝ շատ ուսումնասիրողներ նկատել են վերելում բերուած «Դարբանդ»–«Կապան»–«Աղուանքի» մեծ արքայացանկի հակասականութիւնը, ընդ որում՝ այդ պատճառով, որպէս կանոն, խուսափել են նրա առանձին տարրերի հաւաստիութեան խնդրի քննարկումից: Փոխարէնը՝ մի դէպքում Սեդրակ Բարխուդարեանը, եւ միւս դէպքում Կիրիլ Թումանովը, ինչ-որ կերպ լուծելով ակնյայտ հակասութիւնները, փորձել են այդ ցուցակն *ամբողջութեամբ* համարել՝ առաջինը՝ Դերբենդում գոյատեւած «Հայ-աղուանական թագաւորութեան» 6 տիրակալների ցանկ¹⁶, իսկ երկրորդը՝ «Հաբանդի» (որից էլ՝ իբրեւ թէ > *Դարբանդ*),

¹⁵ Նոյն տեղում, էջ 226: Շարունակութեան մէջ. «Սորա հասեալ ի վերայ հին եւ նոր Կտակարանացն Աստուծոյ, ուսեալ եւ հասեալ սորա ի վերայ հռետորական իմաստութեանցն եւ տեղեկացեալ ամենայն փիլիսոփայական խորին գիտութեանցն. սա էր յաշակերտաց մեծին Դէոսկորոսի հօրն Սանահնին. եւ այս Յակոբոս էր, որ խօսեցաւ ի Կոստանդնուպօլիս ընդ իմաստասէրսն Հռոմոնց ի յաւուրն թագաւորին Տուկծին [Կոստանդին Դուկաս – 1057-1067 թթ.], յորժամ գնաց զհետ Սենեքարիմայ որդւոցն. սորա խօսեալ վասն հաւատոցս Հայաստանեայցս, եւ հաճեալ ի բանս նորա ամենայն տունն Յունաց: Եւ յայսմ ժամանակիս էր ի քաղաքն յՈւռհա, եւ ծերութեամբ քաղաքավարեալ զկեանս իւր. եւ դաւով նենգութեամբ լուծեալ եղել ի կենացս, վասն զի գտանէին զնա մեռեալ ի մահիճս իւր առանց հեծութեան եւ ցաւոց... Եւ մեծաւ հանդիսի թաղեցին զնա ի դուռն սուրբ եկեղեցւոյ իւրոյ՝ ի հիւսիսեան կողմն քաղաքին, իբրեւ նետընկէց մի հեռի ի պարսպէն»:

¹⁶ Տե՛ս Բարխուդարեան Ս. Գ., Դերբենդի հայ-աղուանական թագաւորութիւնը, Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1969, 3, էջ 125-148; Бархударян С., Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений (научн. редакторы А. Акопян и К. Асатрян), Ер., 2011, с. 97-148. Իբրեւ հիմք մատնանշում են Սամուր գետից հարաւ՝ Խաչմաս գիւղի գերեզմանոցի 3 քարերի վրայ՝ «Այս է տապան Սենեքերիմ արքայի», «Գրիգոր կրեյսար» եւ «Յովհաննէս կրեյսար» հայերէն տապանագրերը. ԺԹ դարում դրանք ընթերցած երկրագիրները յիշուած Սենեքերիմին ու Գրիգորին համադրել են Ուռհայեցու ցանկի վերջին 2 թագաւորների հետ (տե՛ս Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Աշխատութեամբ տեսոն Սարգսի Սանահնեցւոյ Զալալեանց, մասն Բ, Տփխիս, 1858, էջ 420; Մ. արքեպ. Սմբատեանց, Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից՝ որք ի Շամախույ թեմի, Տփխիս, 1896, էջ 544; Մ. ծ. վրդ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 134; նոյնի՝ Պատմութիւն Աղուանից, հտ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 195): Տուեալ համադրումը, թերեւս, իրաւացի է, սակայն աւելի հաւանական է մտածել, որ Խաչմասի տապանագրերում այդ արքայանունների յայտնուելու հիմքն էլ զուտ գրական է: Այսինքն՝ ենթադրելի է, որ հասարակական ինչ-որ վերելքի պահին տեղի հայութիւնը, Մատթէոս Ուռհայեցի պատմիչի տեղեկութիւնների ոչ բարդ մեկնութեամբ «պարզելով» իր երկրի հին արքաների անունները («թագաւորք Հայոց ի Դարբանդ աշխարհին... սահմանակից Օզաց եւ Ալանից»), «վերականգնել» է

այսինքն՝ Գորոզուի¹⁷: Նրանց փաստարկների ամենամասն արծարծումը թողնելով հետագայ աշխատանքներին՝ այստեղ ուղղակի անցնենք սկզբնաղբիւրի քննութեանը եւ նշենք, որ իրականում Մատթէոս Ուռհայեցու ցանկը ճիշտ է թում դիտարկել պարզապէս իբրեւ տարբեր, այդ թում՝ բանաւոր աղբիւրների հիման վրայ հէնց պատմիչի կողմից ի մի բերուած-մշակուած հաւաքածոյ: Ըստ այդմ՝ աղբիւրագէտի խնդիրը պէտք է լինի՝ պարզել իւրաքանչիւր անուան կամ դրանց խմբերի համար նրա ձեռքի տակ եղած բուն աղբիւրի գոնէ բնութագրիչները (պարամետրերը), իսկ դրա հիման վրայ՝ տուեալ անուան ու նրա տեղի հաստիութեան աստիճանը: Նման մօտեցմամբ առաւել մեծ հաւանակաւնութեամբ պարզաբանում է, որ.

ա) առաջին երկու անունների համար (*Վաչագան* եւ *Գոշագգակ*¹⁸) պատմիչին հիմք է ծառայել ինչ-որ խիստ հետաքրքրական բնագրական կտոր (բայց գուցէ՝ արդէն խաթարուած), մօտաւորապէս՝ «Վաչագանի որդի եւ իշխան Գորոզ{ուի} Գա{գի}կ» բովանդակութեամբ, որի՝ մեր կողմից ձեւաւոր փակագծերի մէջ վերցուած հատուածների կորստով եւ ընդգծուած 2 տառերի այլափոխումով (*րո* → *շա*) Ուռհայեցու մօտ ստացուել է՝ «Վաչագան, եւ Գոշագգակն՝ նորին որդին» շարքը: Այս տարբերակը ենթադրում է, որ Գորոզուի՝ ըստ ամենայնի, առաջին թագաւորը՝ «Մուսէի որդի Գագիկ»-ը (յիշուած 997 եւ 1000 թթ.)¹⁹ նոյնանուն պապ է

նրանց տապանաքարերը յարմար, գուցէ՝ հին ասանդութիւնների հետ կապուած մի վայրում (եթէ մեր վարկածը ճիշտ է, ապա տեղում պիտի լինէին նաեւ ցանկի միւս 4 արքաների կենտոաֆները): Նման հաւանական պահ կարող էր լինել ամբողջ ԺԵ դարը, երբ Աղուանից կաթողիկոսութիւնը ձախափնեայ Ճալէթում էր (թերեւս՝ հակաթոռ կարգավիճակով)՝ Վարդաշէնից քիչ արեւմուտք, այսինքն՝ հաստատապէս ուղիական միջավայրում (եւ ուղիների էթնո-մշակութային վերելքի նշաններով), կամ ԺԶ դ. երկրորդ կէտը, երբ Սեֆեան պետութեան ամրապնդումն Արեւելեան Այսրկովկասում, ինչպէս երեւում է բազմաթիւ վիմագրերից ու յիշատակարաններից, նպաստեց տնտեսութեան, խաղաղ շինարարութեան եւ հայ գրաւոր մշակոյթի զարգացմանը:

¹⁷ Տե՛ս Toumanoff C., *Aranšahikides ou Haykides? Derniers rois de Siounie*, Հանդէս ամսօրեայ, XС տարի, Վիեննա, 1965, սիւն. 169-176:

¹⁸ Մասնագէտներին անելորդ է յիշեցնել, որ *Գոշագգակ* (կամ *Գոշակտակ*) անձնանուն չկայ ոչ հայերի մօտ, ոչ էլ հարեան ժողովուրդների անձնանունանցանկերում. Հր. Աճառեանն էլ ձեռնպահ է մնացել այդ անունն իր «Հայոց անձնանունների բառարան»-ում ընդգրկելուց (հմմ. հտ. Ա, էջ 488):

¹⁹ Դիզակի Տումի գիւղի մօտ Կարմիր եղցու եւ Թաղավարդ գիւղի մօտ Ջոխտ Պըռուածառ վանքի վիմագրերում (Դիւան հայ վիմագրութեան, պր. V, էջ 173, № 604, էջ 169, № 587): Հմմ. Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազօտութիւններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Եր., 2009, էջ 61-63; նոյնի՝ Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց թագաւորութիւնները Թ-Ժ

ունեցել, որի մասին ենթադրելի գրաւոր վկայութիւն մեզ չի հասել, սակայն այդ թագաւորապապ «*Գագիկ»-ի հայր *Վաչագանի* անունը վկայում են իր ժամանակակից 2 հեղինակներ՝ 955 թուականին արաբ աշխարհագէտ Իբն Հաուքալը («ալ-Ջուրզի *[իմա՛ Գորոզուի]* տէր Վաչական Իբն Մուսան *[իմա՛ Մովսէսի որդի Վաչագանը]*՝ 200 հազ. դիրհեմ *[հարկ վճարի]*»)²⁰ եւ 958-ին՝ Անանիա Մոկացի Հայոց կաթողիկոսը («...եւ տեառն Վաչագանայ՝ Գորոզուաց իշխանի»)²¹, իսկ գուցէ նաեւ՝ ենթադրաբար, Շապուհ Բագրատունի պատմիչի խմբագրողը (Անանուն գրուցագիր), որի մօտ իշխանի անունը վերածուել է «Վասակ»-ի («իշխան Գորոզվալլ Վասակ բազում հեծելաք»)²²:

բ) երրորդ անուան համար (Փիլիպպէ) Մատթէոս Ուռհայեցուն հիմք է ծառայել՝ ամենայն հաւանականութեամբ, Յակոբոս Սանահնեցու երկում *Աղուանից* (*իմա՛ Փառիսոսի*) թագաւոր *Փիլիպպէին* յիշատակող մի հատուած, որը վերաբերուել է այդ թագաւորի՝ Յովհաննէս Աղուանից կաթողիկոսի ընկերակցութեամբ, բայց ոչ թէ 961 թուականին, այլ մի քանի տասնամեակ անց տեղի ունեցած ոչ պակաս կարեւոր ինչ-որ իրադարձութեան առիթով Անի գալուն (գուցէ եւ՝ վերելում մեր ենթադրած վարկածով՝ Գագիկ Ա-ին 1007/1008 թ. թագադրելու-օծելու), սակայն պատմիչի մօտ դա սխալմամբ տարուել է շատ առաջ: Ուռհայեցին եւս երկու անգամ յիշատակում է նշուած Յովհաննէս կաթողիկոսին (բաւականին շփոթեալ եւ խառնակ մանրամասներով) որպէս՝ իբրեւ թէ 976

դարերում, Հանդէս Ամսօրեայ, ՃԻԵ տարի, Վիեննա-Եր., 2011, սիւն. 228-229; Бархударян С., Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, с. 52-55; Եղիազարեան Ա., Հայոց Արեւելից կողմանց իշխանութիւնները IX-X դարերում, Բանբեր Երեւանի համալսարանի, (Հայագիտութիւն), 2010, 1, էջ 31-33:

²⁰ Minorsky V., *Caucasica IV: II. The Caucasian Vassals of Marzubān*, BSOAS, XV/3, 1953, pp. 519, 521-522; Տէր-Ղեւոնդեան Ա. Ն., Հայաստանի բնահարկը արաբական ժամանակաշրջանում, Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների, 1969, 2, էջ 58:

²¹ Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից..., Արարատ, 1897, էջ 144: Վաչագան իշխանի մասին առաւել մանրամասն տե՛ս Ուլուբաբեան Բ. Ա., Խաչէնի իշխանութիւնը X-XVI դարերում, Եր., 1975, էջ 83-84; Ter-Levondyan A. N., *Notes sur le Šakē-Kambečan (Ier-XIVe s.)*, *Revue des études Arméniennes*, Nouvelle serie, T. XXI, Paris, 1988-1989, p. 326-327, n. 32; Zuckerman C., *À propos du Livre des cérémonies*, II, 48, *Travaux et Mémoires*, T. 13, Paris, 2000, p. 571. Бархударян С., Страницы из истории Арцаха и армяно-албанских отношений, с. 53-55; Յակոբեան Ա., Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց թագաւորութիւնները Թ-Ժ դարերում, սիւն. 222-223, 234-235:

²² Շապուհ Բագրատունւոյ Պատմութիւն, Էջմիածին, 1921, էջ 81: Մանրամասն հմմ. Ա. Յակոբեան, Բուն Աղուանքի եւ Հայոց Արեւելից կողմանց թագաւորութիւնները Թ-Ժ դարերում, սիւն. 229-236: Այլ կարծիք տե՛ս Եղիազարեան Ա., Հայոց Արեւելից կողմանց իշխանութիւնները IX-X դարերում, էջ 31-33:

եւ 983 թթ. Անիում տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովների մասնակից-նախագահողի: Ընդ որում առաջին դէպքում դա իբրեւ թէ եղել է՝ «հրամանաւ Անանիայի [=Մոկացու – 941-967 թթ.!), Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն [1017/1018-1041 թթ.!]», իսկ երկրորդ դէպքում՝ «ընդ ժամանակս Վասլին՝ Յունաց թագաւորին [976-1025 թթ.], եւ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց արքայից [1017/1018-1041 թթ.!), եւ Սենեքերիմայ [990-1021 թթ.!]...»²³: Թւում է, թէ Աղուանից կաթողիկոսների շարքում Յովհաննէսն, անկախ անգամ այս ակնյայտ ժամանակավրէպ նշումներից, չէր կարող լինել ակելի վաղ, քան Մովսէս Դասխուրանցու օրերում իշխած վերջին՝ Տէր Մովսէս կաթողիկոսը, որի աթոռակալութեան 6 տարիներն, ըստ առկայ թուերի՝ ընկնում են 982-988 թթ. («Տէր Դաւիթ՝ ամս 2 [6]... սա առ ձեռնադրութիւն յԱնանիայէ՝ Հայոց կաթողիկոսէ [իմա՝ 958 թ. – Ա. Յ.]: Տէր Պետրոս՝ ամս ԺԸ²⁴ [18]. Յեպիսկոպոսութենէն Գարդմանայ: Տէր Մովսէս՝ ամս 2 [6]. յառաջնորդութենէն Փառիսոսայ վանաց»)՝²⁵: ԺԲ դարի վերջերին Աղուանից կաթողիկոսա-

²³ Տե՛ս Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 33 («Իսկ ի շարժել յաւելմամբ թուականս Հայկազունեաց ազգիս ի յամս ՆԻԵ [425=976/977 թ.] եղև կոչումն յԱստուծոյ սրբոյ հայրապետին Հայոց Անանիայի [941-967 թթ.!). եւ ձեռնադրեցին հանդերձ բազմութեամբ յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց զլան ի բնաւիցս զերանելին զՎահան [967-969 թթ.]. որ էր զլուխ ժողովոյն կաթողիկոսն Աղուանից տէր Յովհաննէս: Արդ՝ ի յայսմ ամի նստաւ յաթոռ հայրապետութեան տանն Հայոց տէր Վահան ի մեծն Արգինալ] հրամանաւ Անանիայի, Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն [1017/1018-1041 թթ.!).»); էջ 34 («Դարձեալ ի թուականութեանս Հայոց ՆԼԲ [432=983/984 թ.] մեռանէր սուրբ հայրապետն Հայոց Վահան, կացեալ զամս հինգ ի յաթոռ սրբոյն Գրիգորի. եւ ձեռնադրեցին յաթոռ կաթողիկոսութեան Հայոց զտէր Ստեփանոս [իմա՝ զահրնկէց արուած Վահան Ա Սիւնեցու հակառակորդը – 969-971!]՝ զայր աստուածազգեաց... նստուցանեն զնա հայրապետ Հայոց հրամանաւ եւ օրհնութեամբ տեառն Վահանայ [!]. որ էր իսկ զլուխ ժողովոյն կաթողիկոսն Աղուանից տէր Յովհաննէս, ընդ ժամանակս Վասլին՝ Յունաց թագաւորին [976-1025!], եւ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց արքայից [1017/1018-1041 թթ.!), եւ Սենեքերիմայ [990-1021!]՝ որդւոյ Ապուսահիլի, որդւոյ Աշոտոյ, որդւոյ Դերենկանն, որդւոյ Գազկայ Արծրունեաց՝ յազգէն Սարասարայ»): Հմմ. նաեւ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, էջ 15 («Ի թուին Հայոց ՆԻԷ փոխեցաւ յաշխարհէ սուրբ հայրապետն Անանիա. եւ հրամանաւ Բ թագաւորացն Հայոց Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ ձեռնադրեցաւ ի տեղի նորա Վահան...») եւ էջ 16 («Ի թուին Հայոց ՆԼԲ մեռանի սուրբ հայրապետն Վահան, եւ ձեռնադրի ի տեղի նորա ի Յովհաննիսէ Աղվանից կաթողիկոսէ Ստեփաննոս, այր բարի եւ հեզ, հրամանաւ Բ թագաւորացն՝ Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ...»):

²⁴ Մխիթար Գօշի ցուցակում այս թիւը «ԺԲ» է (12), թէպէտ Մովսէս Դասխուրանցու «Պատմութիւն Աղուանից»-ի երկու ձեռագրախմբերում էլ՝ «ԺԸ» (18):

²⁵ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Վ. Առաքելեանի, Եր., 1983 (մեր կազմած նոր գիտա-քննական

ցանկի լրացմանը ձեռնամուխ եղած Մխիթար Գօշը, որի տեղեկացուածութիւնը Ժ դ. երկրորդ կէսի իրողութիւնների մասին, իհարկէ, զիջում էր հէնց այդ ժամանակ ապրած Մովսէս Դասխուրանցուն, Տէր Մովսէսից յետոյ դնում է Տէր Մարկոսին (առանց նշելու նրանց ժամանակները), ապա Տէր Յովսէփին²⁶: Վերջինս, ըստ Ուոհայեցու տեղեկութեան (մեծ հաւանականութեամբ՝ նոյն Յակոբոս Սանահնեցուն յանգող)՝ մասնակցել է եւ նախագահել Անիի 1038 թ. եկեղեցական ժողովին, որտեղ Դէոսկորոս Սանահնեցու կարճատեւ աթոռակալութեամբ (1037-1038 թթ.) ընդմիջուելուց յետոյ Պետրոս Գետադարձը (1019-1054 թթ.) կրկին գրաւեց Հայոց հայրապետական գահը («Եւ եղեւ ի թուականութեանս Հայոց ՆՁԷ [487=1038/1039 թ.] լինէր մեծ ժողով ի քաղաքն յԱնի եպիսկոպոսաց, հայրապետաց, կրօնաւորաց եւ վարդապետաց, ազատաց եւ իշխանաց իբրեւ չորք հազարաց. որ էր գլուխ ժողովոյն ծերունին Յովսէփ՝ կաթողիկոսն Աղուանից. եւ սուգ մեծ հասուցանէին Դէոսկորոսի եւ յոյժ պարտաւորեցին զնա եւ մերժեցին ի պատուոյ եւ ընկեցին յաթոռոյ հայրապետութեան... եւ հաստատեցին զՏէր Պետրոսն յաթոռ հայրապետութեան իւրոյ, եւ եղեւ խաղաղութիւն սուրբ եկեղեցւոյն Հայաստան աշխարհին»)²⁷: Այսպիսով, փորձելով լուծել խնդիրը՝ առաւել

բնագրի որոշ սրբագրումներով. այսուհետեւ՝ ՊԱ), գիրք Գ, գլ. ԻԳ, էջ 347: Հմմ. Акопян А. А., *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках*, Ер., 1987, с. 215-216, 277.

²⁶ Տե՛ս Ալիշան Հ. Ղ., Հայապատում, հտ. Բ, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1901, էջ 385; ՊԱ, Յաւելուած Բ, էջ 351; Dowsett C., *The Albanian Chronicle of Mxit'ar Goš*, BSOAS, XXI/3, London, 1958, p. 479 («տէր Դաւիթ՝ ամս Զ, տէր Պետրոս՝ ամս ԺԲ, սորա ի կենդանութեանն հրաժարեալ յաթոռոյն, յաջորդէ յաթոռ իւր զտէր Մովսէս՝ վանական ի Փառիսոսոյ: Իսկ զկնի տեառն Մովսիսի կալաւ զաթոռ հայրապետութեան այրն Աստուծոյ տէր Մարկոս: Եւ յետ նորա տէր Յովսէփ...»): Տուեալ տեղեկատուութիւնը Գօշից քաղել են Կիրակոս պատմիչը (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մէլիք-Օհանջանեանի, Եր., 1961, գլ. Ժ, էջ 199. «Տէր Դաւիթ՝ ամս վեց. սա առ ձեռնադրութիւն յԱնանիայէ՝ Հայոց կաթողիկոսէ: Տէր Պետրոս, ամս վեշտասան: Տէր Մովսէս, ամս վեց, յառաջնորդութենէն Փառիսոսոյ վանացն: Ապա տէր Մարկոս, այրն Աստուծոյ, եւ յետ նորա Յովսէփ...») եւ հետագայ ցուցակագիրները:

²⁷ Մատթէոս Ուոհայեցի, ժամանակագրութիւն, էջ 77-78: Պատմիչն ունի եւս մի նմանատիպ տեղեկութիւն, որը վերաբերում է Աղուանից կաթողիկոսի կողմից արդէն Բարսեղ Անեցու ձեռնադրմանը (1081-1113 թթ., մինչեւ 1105 թ.-ը՝ Գրիգոր Վկայասէրին հակաթոռ). «Դարձեալ ի թուականութեանն Հայոց ի յամի ՇԼ [530=1081/1082 թթ.] արքեպիսկոպոսն Շիրակայ, որ էր ի քաղաքն Անի, որոյ անուն ասէին Տէր Բարսեղ, յարուցեալ զնայր յաշխարհն Հայոց ի յԱղուան գաւառի, ի Լօռէ քաղաք՝ առ թագաւորն Հայոց Կիրիկէ՝ որդի Անհողինին Դաւթի. եւ խնդրէր Բարսեղ առնել ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց: Զոր ժողովեալ թագաւորն Կիրիկէ զեպիսկոպոսունս Աղուանից աշխարհին եւ բերեալ զՏէր Ստեփանոս կաթողիկոսն

մեծ հաւանականութեամբ կարելի է ենթադրել, որ Յովհաննէս Աղուանից կաթողիկոսն իրականում աթոռակալել է Մարկոսի (հաստատապէս՝ 980-990-ական թթ.) եւ Յովսէփի (հաստատապէս՝ 1030-ական թթ.) միջեւ, սակայն նրա անունն ուղղակի ինչ-որ պատահականութեամբ դուրս է մնացել ւելի քան 150 տարի անց Մխիթար Գօշի կազմած կաթողիկոսացանկից: Ինչ վերաբերում է Մատթէոս Ուռհայեցու պնդումներին՝ 960-970-ական թթ. Անիի եւ երկու եկեղեցական ժողովների՝ իբրեւ թէ Յովհաննէսի մասնակցութեամբ կայացած լինելու վերաբերեալ, ապա կարելի է ենթադրել, որ պատմիչն իր երեւակայութեամբ է լրացրել-ձեւաւորել դրանք. ընդ որում՝ նա յենուել է կա՛մ պարզապէս Գագիկ Ա-ի թագադրման արարողութեանը Փիլիպպէ արքայի ու Յովհաննէս կաթողիկոսի մասնակցելու մասին իր աղբիւրի՝ Յակոբոս Սանահնեցու հաղորդման վրայ (որը եւ սխալմամբ միախառնել է Անին թագաւորանիստ հռչակած 961 թ. արարողութեան հետ), կա՛մ, որ թուում է ւելի հաւանական՝ ունենալով այդ աղբիւրի եւս գոնէ մէկ տեղեկութիւն (գուցէ՛ ինչ-որ չափով խաթարուած բնագրով)՝ Յովհաննէսի իրական մասնակցութեան մասին Անիի մի ուրիշ եկեղեցական ժողովի՝ հրաւիրուած Հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան առիթով²⁸: Իհարկէ, նկատի ունենք Սարգիս Սեւանցուն 1019 թ. յաջորդած Պետրոս Գետադարձի ընտրութիւնը, որի մասին Ուռհայեցի պատմագիրն ունի զարմանալիօրէն յակիրճ գրառում, այն էլ՝ արդէն կաթողիկոսացած Պետրոսի ու Վասիլ կայսեր հանդիպմանը վերաբերող ծաւալուն պարբերութիւնից յետոյ (ընդ որում՝ այդ պարբերութեամբ սկսում է Յակոբոսի «ժամա-

---

Աղուանից ի վանքն, որ կոչի Հաղբաթ, ձեռնադրեցին զՏէր Բարսեղ կաթողիկոս յաթոռ սրբոյն Գրիգորի ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց՝ հրամանաւ Կիրիկէ թագաւորին եւ Տեանն Ստեփանոսի, որ ունէր զաթոռ սրբոյ առաքելոյն Թաղէոսի» (էջ 220-221):

²⁸ «Հայաստանի եւ Աղուանքի թագաւորութիւններն ու Բիւզանդական կայսրութիւնը ժ դարում» հայ-ֆրանսիական գիտաժողովում (Երեւան, 20-22 Սեպտեմբեր, 2010) ընթերցած «Հայ-աղուանից կաթողիկոսութիւնը ժ դարի երկրորդ կէսին» զեկուցման մէջ Մելանիա Բալայեանը փորձեց նորովի հիմնաւորել՝ ըստ Մատթէոս Ուռհայեցու տուեալների՝ Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսի աթոռակալութիւնը 960-970-ական թթ. վերագրելու հնարաւորութիւնը (Դաւիթ եւ Պետրոս կաթողիկոսների միջեւ, ինչպէս ենթադրում էին դեռ Մակար Բարխուդարեանցը եւ Հր. Աճառեանը, տե՛ս Մ. եպ. Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Աղուանից, հտ. Ա, Վաղարշապատ, 1902, էջ 170-172; Աճառեան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, Եր., 1946, էջ 560): Սակայն թում է, թէ վերը ներկայացուած մեր վարկածը թոյլ է տալիս ւելի ամբողջականօրէն մեկնաբանել Աղուանից (Փառիսոսի) Փիլիպպէ արքայի ու Յովհաննէս կաթողիկոսի հետ կապուած պատմական իրողութիւնների եւ դրանց մասին ԺԲ դարի պատմիչի պատկերացումների գոնէ մեծ մասի անհամապատասխանութեան խնդիրը:

նակագրութեան» մեզ հասած բնագրական պատահիկը) եւ իրականից 3 տարի շեղուող թուագրումով. «Ի թուականութեանս Հայոց ՆՀԱ [471=1022/1023 թթ.] մեռաւ Տէր Սարգիս կաթողիկոսն Հայոց [992-1019 թթ.] եւ հաստատեաց յաթոռ իւր հայրապետ զՏէր Պետրոս»²⁹: Այնինչ՝ Սանահնեցու կորսուած բնագրում այդ նշանակալի իրադարձութեան՝ նմանատիպ ուրիշներից ոչ պակաս հանգամանալից ներկայացուած լինելը պիտի աւելի քան սպասելի լինէր:

գ) «Դարբանդ-Կապանքի» արքայացանկի չորրորդ անուան համար (Սեւադայ) Մատթէոս Ուռհայեցուն հիմք է ծառայել, ամենայն հաւանականութեամբ՝ «[Բաղք-] Կապանի» արքայ Սենեքերիմի (մեր բնագրում՝ *Սենեքարիմ*) հօր՝ Սեւադայ Խաչէնցի իշխանի մասին ինչ-որ մի գրաւոր կամ բանաւոր լիովին իրական տեղեկատուութիւն, որում նա ներկայացուած է եղել իբրեւ «Աղուանից թագաւոր»: Այս տարբերակով պարզուում է, թէ ինչ հանգամանք է պատճառ դարձել Ուռհայեցի պատմագրի համար՝ վրիպմամբ միախառնելու «Աղուանից» եւ «Կապանք»-ի Հայոց արքայատոհմերը, որից յետոյ նա այդ «Կապանք»-ը նաեւ թերթւորէն կապել է «Դարբանդ աշխարհի» հետ («սահմանակից Օզաց եւ Ալանից»):

դ) Ուռհայեցու ցուցակի վերջին երկու՝ իրականում Սիւնեաց (Կապանի) արքաներ *Սենեքերիմի* ու նրա որդի *Գրիգորի* անունների համար հիմք է ծառայել, ինչպէս նշեցինք նախորդ կէտում, Սենեքերիմի՝ «Աղուանից թագաւոր» Սեւադայի որդին լինելու վերաբերեալ լիովին սպասելի ու հաւաստի տեղեկատուութիւնը, որը մեր պատմիչն, իհարկէ, կարող էր ունենալ՝ գոնէ, իբրեւ դէպքերի ժամանակակից: Գրիգոր Բ-ի մասին նա հէնց այդպիսի՝ ժամանակակցի յատուկ նշում ունի. «որ դեռ եւս կենդանի էր՝ մինչեւ գրէաք զայս մատենագրութիւնս մեր»: Եւ այդ նշումը ճիշտ է, քանի որ Գրիգոր արքայի երկարատեւ իշխանութիւնն սկսուել էր սելջուկների կողմից նրա հօր (Սենեքերիմի) ուխտադրուծ սպանութիւնից յետոյ (1094 կամ 1096 թ.), իսկ Ուռհայեցու երկն, ըստ ժամանակագրական վերջին ճշգրտման՝ ասարտուած է 1128 կամ

²⁹ Եթէ մեր վարկածը հաստատուի, ապա եւս մի լրացուցիչ փաստարկով կ'ապացուցուի Կարէն Իւզբաշեանի ճշգրտումը, ըստ որի Գագիկ Ա-ի մահը պէտք է թուագրել 1017/1018 թուականով, այլ ոչ թէ՛ ւաւանդական 1020-ով, քանի որ ւաւանդականը յաջորդում է Պետրոս Գետադարձի ընտրութեանը (1019 թ.)՝ կայացած, ինչպէս վեր է հանում Ուռհայեցու (=Յակոբոս Սանահնեցու) նշումներից, «իրամանաւ... Յովհաննիսի եւ Աշոտոյ Հայոց թագաւորացն»:

1131/1132 թուականով³⁰ (մեզ հասած ձեռագրում այն մինչեւ 1162/1163 թ. շարունակել է Գրիգոր Քեսունցի երէցը): Ի դէպ, անզաւակ Գրիգոր Բ-ի իշխանութեան աւարտն աւանդաբար դրում է 1066 թ.³¹ ըստ Ստեփաննոս Օրբէլեանի գլ. Կ-ի (միւս տարբերակում՝ ԿԱ) մատուցած ժամանակագրութեան³¹. նրա վախճանից յետոյ Խաչէնից բերուեց եւ 4 տարի Կապանում թագաւորեց Բաղաց վերջին արքայ Հասանը (անուանուած նաեւ՝ *Գեոքարեցի*, աւանդաբար՝ մինչեւ 1170 թ.): Սակայն մեր վերջին աշխատանքում փորձել ենք ցոյց տալ, որ հաշուի առնելով հետագայ խաչէնեան իրողութիւնները (այդ թւում՝ վիճագրական նորայայտ եւ դժուար հերքելի տուեալները)³² նշուած թուերն անհրաժեշտ է սրբագրել՝ յետ տանելով շուրջ 15 տարով³²:

Եւ յաւարտս կարելի է յատուկ անդրադառնալ այն խիստ ուշագրաւ իրողութեանը, որը շօշափուեց քիչ վերելում, Փիլիպպէ Աղուանից (Փառիսոսի) թագաւորի մասին Մատթէոս Ուռհայեցու հաղորդումների քննութեան առիթով: Ինչպէս տեսանք, դէպքերին փաստօրէն ժամանակակից Յակոբոս Սանահնեցու վկայութիւնների հիման վրայ (թէկուզ եւ՝ մեզ առանձին չհասած) ԺԲ դարի պատմիչի կողմից արձանագրուած են փաստեր՝ ԺԱ դ. առաջին տասնամեակների Աղուանից կաթողիկոսների՝ Յովհաննէսի եւ Յովսէփի ձեռքով (աւելի ճշգրիտ լինելու համար՝ Անի մայրաքաղաքում նրանց գլխաւորութեամբ անցկացուած ժողովներում) Հայոց հայրապետների, ըստ ամենայնի՝ փոխադարձութեան սկզբունքով ձեռնադրուելու մասին (մի նոյնանման տեղեկութիւն ունենք նաեւ 1081 թ. Տէր Ստեփանոսի կողմից Բարսեղ Անեցուն Հաղբաթի ժողովում ձեռնադրելու վերաբերեալ): Ըստ էութեան, դա հէնց այն պահանջն էր, որ Ժ դ. վերջերին մեծ եռանդով առաջ էին քաշում Աղուանից եկեղեցական (եւ ենթադրաբար, նաեւ՝ աւատական աշխարհիկ) շրջանակները՝ ի պատասխան Հայոց կաթողիկոսութեան փորձերի (յանձին, օր.՝ Անանիա Մոկացու ջանքերի)³² վերականգնելու Թ դ. վերջից – Ժ դ. կէսերի ժամանակաշրջանում խաթարուած աւանդական կարգը, ըստ որի Աղուանից եկեղեցու ղեկավարի օրինական ձեռնադրութիւնը պիտի կատարուէր «հաւասարների մէջ առաջինի» (*primus inter pares*) գերա-

³⁰ Տե՛ս Բոզոյեան Ա., Բիզանդիայի արեւելեան քաղաքականութիւնը եւ Կիլիկեան Հայաստանը ԺԲ դարի 30-70-ական թուականներին, Եր., 1988, էջ 28-30 (նախորդ հետազօտողների մօտ աւանդաբար նշում էր 1136/1137 թուականը):

³¹ Տե՛ս Ստեփաննոսի Սինեաց եպիսկոպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկուա, 1861, էջ 247; Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 337:

³² Տե՛ս Յակոբեան Ա., Խաչէն-Խօխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում, Հանդէս ամսօրեայ, ՃԻԴ տարի, Վիեննա-Եր., 2010, սիւն. 115-124:

կայ կարգավիճակ ունեցող Հայոց հայրապետի կողմից: Նախորդ դարերի բազմատեսակ աղբիւրներն առանց բացառութեան արձանագրում են միմիայն այդ ասանդական կարգը: Այն սկսում էր հէնց քրիստոնէութեան պաշտօնական ընդունումից, որը Հայաստանում իրագործուեց Գալերիոս կայսեր՝ 311 թ. Ապրիլի 30-ին (իր մահուանից 5 օր առաջ) Սարդիկէում հրապարակած «Հանդուրժողութեան մասին» էդիկտից մօտ 2 ամիս անց (Գրիգոր Լուսաւորչի՝ «Ելն ի վիրապէն», որը 311-ին ընկնում էր Յունիսի 24-ին). դրան 311-312 թթ. ձմռանը, ըստ Եւսեբիոս Կեսարացու՝ հետեւեց արեւելեան պրովինցիաներին տիրող կայսերակից Մաքսիմինոս Դայայի «ամոթալի» պատերազմը Հռոմի «դաշնակից եւ բարեկամ» քրիստոնէայ «հայերի» (իմա՛ Հայաստանի) դէմ, նշուած պրովինցիաների քրիստոնէաների դէմ նրա վերսկսած հալածանքների ընթացքում³³: Իսկ Աղուանքի դարձը վերագրում է 315 թ. սկզբին, երբ Կապադովկիական Կեսարիայի Ղեւոնդիոս արքեպիսկոպոսի նստոցում անցկացուած 20 եպիսկոպոսների ժողովում (314 թ. Սեպտեմբեր, ար-

³³ Մանրամասն տե՛ս Chaumont M.-L., Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume, Paris, 1969, p. 159-161; Mahé J.-P., Die Bekehrung Transkaukasiens: eine Historiographie mit doppeltem Boden, Die Christianisierung des Kaukasus (Armenia, Georgia, Albania). Referate des Internationalen Symposions (Wien, 9-12 Dezember 1999), S. 111; Mardirossian A., Le Synode de Vagarshapat (491) et la date de la conversion au christianisme du royaume de Grande Arménie (311), Revue des études Arméniennes, Nouvelle serie, T. 28, Paris, 2001-2002, p. 249-260; Իւզբաշեան Կ., Հայագիտութեան ներածութիւն, Եր., 2006, էջ 12; Շումոն Մ.-Լ., Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրութիւնը Կեսարիայում եւ մկրտութիւնը Բագաւանում [Թարգմ. եւ ծանօթագրումները Ն. Ղարիբեանի եւ Ա. Յակոբեանի], Հանդէս ամսօրեայ, ՃԻԷ տարի, Վիեննա-Եր., 2013, էջ 1-34: Պէտք է նշել, որ գրականութեան մէջ շարունակում է նաեւ Հայոց դարձի ինչպէս ասանդական թուականի շրջանառութիւնը (301-302 թթ., պէտք է յիշել, որ այն ոչ թէ նոր ժամանակի գրականութիւնից է գալիս, այլ թէկուզ եւ վրիպմամբ՝ հաշուարկուել ու սրբագործուել է, ըստ ամենայնի՛ է դ. սկզբներին), այնպէս էլ Հ. Պողոս Անանեանի տեսակէտի կրկնութիւնը, ըստ որի Լուսաւորիչը Վիրապից ազատուել է Կեսարիայում ձեռնադրուելուց ոչ շատ առաջ, նոյն 314-ին (Անանեան Հ. Պ., Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռնադրութեան թուականը եւ պարագաները, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1960, վերահրատ.՝ 1998): Շարունակում են յայտնուել նաեւ փորձեր՝ փաստարկելու այլ թուագրութիւնների հնարաւորութիւնը, տե՛ս, օր.՝ Մանասէրեան Ռ. Ա., Հայաստանը Արտաւազդից մինչեւ Տրդատ Մեծ, Եր., 1997, էջ 197-201; Յարութիւնեան Բ., Ե՞րբ է քրիստոնէութիւնը Հայաստանում հռչակուել պետական կրօն, Հանդէս ամսօրեայ, ՃԺԷ տարի, Վիեննա, 2003, սիւն. 85-195 (դնում են 305-306 թթ.): Yevadian M. K., Christianisation de l'Arménie, Retour aux sources, vol. II, L'oeuvre de saint Grégoire l'Illuminateur, Lion, 2008, p. 365-370 (դնում է 294-296 թթ.): Սակայն վերջին հեղինակները փաստօրէն խուսափել են Մարի-Լուիզ Շումոնի փաստարկումների քննարկումից, ըստ որոնց՝ Հայոց դարձը (սկսելով Վիրապից Գրիգորի ելքից) տեղի է ունեցել այսօրուանից ուղիղ 1703 տարի առաջ:

դէն 313 թ. Միլանի էրիկտից յետոյ, որով Կոստանդին Մեծը եւ Լիկինի-նոսը քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս հռչակեցին կայսրութիւնում ընդունելի կրօն) Մեծ Հայքի քահանայապետ ձեռնադրուած Լուսաւորիչն, ըստ յունարէն եւ այլ թարգմանութիւններով մեզ հասած «Գրիգորի Վարք»-ի արժանահաւատ տեղեկութիւնների՝ այդ երկիր ուղարկեց Թովմա Սատաղեցի եպիսկոպոսին՝ Տրդատ Մեծի կանչով Հայաստան ժամանած, Գրիգորին ձեռնադրութեան ճանապարհած, ապա դիմաւորած ու նրա կողմից Արածանիում մկրտուած (Մեծ Հայքի, Վիրքի եւ Եգերք-Լազիկայի արքաների, բազմաբիւր ժողովրդի ու զօրքերի հետ միասին) Աղուանից թագաւորի ուղեկցութեամբ³⁴ (վերջինս, ըստ ամենայնի՝ մօտ 298-318 թթ. իշխած Վաչագան Ա Քաջ Արշակունին էր, այլ ոչ թէ՛ շուրջ 338-374 թթ. գահակալած Ուոնայրը, որին վրիպմամբ Աղուանից դարձի իրագործող է հռչակել ուշ՝ Է դարում ծնունդ առած ասանդոյթը³⁵): Դրանից յետոյ յայտնի են Լուսաւորչի Գրիգորիս թոռան՝ Աղուանից (եւ Վրաց) «կաթողիկոս» ուղարկելը (մօտ 330 թ.), Զ դարի կէսերի ասորի պատմիչ Զաքարիա Հոնտորի վկայութիւնը այսրկովկա-

³⁴ Տե՛ս Garitte G., Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Rome, 1946, p. 70-72, 97-99, 101-102, § 92, 98, 159, 163, 164, 170 (աշխարհաբար թարգմանութիւնը տե՛ս Ագաթանգեղոսի պատմութեան յունական նորայայտ խմբագրութիւնը /Վարք/, Թարգմ. յունարէն բնագրից՝ Հ. Բարթիկեանի, Առաջաբան եւ ծանօթագրութիւններ՝ Ա. Տէր-Ղեւոնդեանի, Էջմիածին, 1966, Է, էջ 28-34, Ը, էջ 46-51, Թ-Ժ, էջ 79-87, յատկ. տե՛ս էջ 51, 79, 84-85): Հմմ. Акопян А. А., Албания-Алуанк, с. 124-126: Նիկ. Մանն աւելի վաղ յայտնաբերել եւ հրատարակել էր «Գրիգորի Վարք»-ի արաբերէն թարգմանութիւնը (Марр Н., Крещение Армян, Грузин, Абхазов и Аланов святым Григорием (Арабская версия), С. Петербург, 1905, հմմ. Տէր-Ղեւոնդեան Ա., Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրութեան նորայայտ ամբողջական բնագիրը, ՊԲՀ, 1973, 1, էջ 209-236; Жамкочян А. С., Житие св. Григория Просветителя Армении по арабской синайской рукописи 455, Ер.-Москва, 2009). պահպանուել են նաեւ երկի ասորական եւ քարշունի տարբերակները (Van Esbroeck M., Le résumé syriaque de l'Agathange, Analecta Bollandiana, T. 95, fasc. 3-4, 1977, p. 291-358; նոյնի՝ Un nouveau témoin du livre d'Agathange, Revue des études Arméniennes, Nouvelle serie, T. VIII, Paris, 1971, pp. 13-17): 460-ական թթ սկզբին Գիւտ Արահեզացի կաթողիկոսը (դեռ կոչուած՝ եպիսկոպոս) իր թղթում չի տալիս Աղուանից այս առաջին եպիսկոպոս Թովմա Սատաղեցու անունը, սակայն կոչում է նրան «այդ մի երանելի՝ ձեռնադրեալ յեպիսկոպոսութիւն, ի Հռովմ քաղաքէ, որ եկեալ էր ընդ Տրդատայ արքային» (ՊԱ, գլ. Ա.Ժա, էջ 20). երկի նոր հրատարակութիւնը տե՛ս Գիւտ Արահեզացի, Թուղթ առ սուրբն Վաչէ, Մատենագիրք Հայոց, հտ. Ա, Ե դար, Անթիլիաս, 2003, Գգիտա-քննական բնագիրը եւ առաջաբանը Ա. Յակոբեանի, էջ 1075-1089 (հատուածը՝ էջ 1081):

³⁵ Մանրամասն տե՛ս Յակոբեան Ա., «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Դ-Ղ դարերի Աղուանքում, Հանդէս ամսօրեայ, ՃԺԷ տարի, Վիեննա, 2003, սիւն. 70-84:

սեան երկրների եկեղեցիների՝ Դուինի Հայոց կաթողիկոսի ենթակայութեան տակ գտնուելու մասին, Է դ. սկզբին Հայոց հայրապետութեան նուիրապետութեան մէջ Աղուանից եկեղեցու համար արքեպիսկոպոսութեան կարգավիճակի սահմանումը (ճիշտ է, այս տեղեկատուութիւնն արձանագրուած է լոկ Ը դ. կէսերին), Ը դ. սկզբում Եղիա Արճիշեցու հետտուղական ու յաջողուած պայքարը Աղուանից ինքնընծայ կաթողիկոս Ներսէս Բակուրի դէմ եւ աղբիւրագիտական նմանատիպ այլ փաստեր³⁶:

Անանիա Մոկացու յայտնի թղթում ներկայացուած պատկերից երեւում է, որ ասանդական կարգը չի վիճարկուել նաեւ Թ դ. վերջի Ժ դ. առաջին տասնամեակների շրջանում, երբ քաղաքական խառնակ իրավիճակից դրդուած՝ Աղուանից չորս կաթողիկոսներ ձեռնադրուել էին սեփական եպիսկոպոսների կողմից, առանց Հայոց հայրապետների համաձայնութեան: Բայց արդէն կարճ ժամանակ անց Մովսէս Դասխուրանցի պատմագիրն այնքան ոգեշնչուած էր Ժ դ. վերջերի՝ վերը նշուած գաղափարով (կաթողիկոսների փոխադարձ ձեռնադրութիւն), որ չէր խորշում անգամ իր աղբիւրի բնագիրը կեղծելուց. ՊԱ, Գ.է գլխում նա արտագրել է 704 թ. Պարտաւի ժողովի ընդունած մի փաստաթղթից («Ձեռնարկ, զոր խնդրեաց Եղիա՝ Հայոց կաթողիկոս ի ժողովոյն Աղուանից վասն միաբանութեան եւ ուխտի հաստատութեան Հայոց եւ Աղուանից». այն պահպանուել է նաեւ առանձին, այսպէս կոչուած «Էջմիածնական Գիրք թղթոց»-ի երկու գրչագրերում՝ ՄՄ, թիւ 2966, 3062 եւ նորերս գիտա-քննական բնագրով վերահրատարակուել մեր կողմից³⁷) «պայմանեցաք առաջի Աստուծոյ եւ ձերոյ հայրութեանդ, եթէ ձեռնադրութիւն հայրապետութեանս Աղուանից ի սուրբ Գրիգորի աթոռոյն լիցի՝ միաբանութեամբ աշխարհիս», որին յաջորդող բնագրի փոխարէն իր կողմից շարադրել է. «Եւ Հայոց աթոռոյն ձեռնադրութիւն յԱղուանից աթոռակալէն լիցի, զի այս երիցագոյն է քան զՀայոցդ»³⁸ (ի դէպ, անկասկած՝ Դասխուրանցու հեղինակած այս կտորը պահպանուել է «Պատմութիւն Աղուանից»-ի միայն Բ խմբի *bclrv* ձեռագրերում եւ Ա խմբի միակ վաղ՝ 1730 թ. ընդօրինակութիւն *h*-ում, քանի որ ԺԸ դ. երկրորդ կէտում Ղունկիանոս դպիրը երկի հնագոյն՝ ԺԳ դարի *σ* գրչագրում պարզամիտ «բնագրագիտական» վերականգնում է կատարել՝ քերելով իր կարծիքով՝ «յետնամոյծը» եւ փոխարէնը վերը նշուած «Գիրք թղթոց»-ի գրչագրերից դնելով Ը դարի սկզբնաղբիւր-փաստաթղթի

³⁶ Մանրամասն տե՛ս, օր.՝ Акопян А. А., Албания-Алуанк, с. 127-142:

³⁷ Յակոբեան Ա., Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսի թղթերը (Ը դար), Հանդէս ամսօրեայ, ՃԻԶ տարի, Վիեննա-Եր., 2012, սիւն. 1-24:

³⁸ Տե՛ս ՊԱ, էջ 302, տողատակ 7-9:

բնագիրը. «որպէս եւ էրն ի սրբոյն Գրիգորայ անտի, զի անդ ընկալաք զլուսատրութիւն եւ ճշմարտութեամբ գիտեմք, թէ զոր դուք ընտրէք՝ հաճոյ Աստուծոյ է եւ մեզ»³⁹:

Սակայն մեզ համար տուեալ դէպքում կարելոր է ոչ այնքան ժ դարի Աղուանքի եկեղեցական ու աշխարհիկ շրջանակների պատասխան պահանջի պատմական հիմնաւորութիւնը (թէւ վերջինի խախուտ լինելը եւս կարելոր ցուցիչ է, որպէսզի վստահութեամբ վերաբերուենք նախորդող դարերի ամենդոյթի հաւաստիութեանը), որքան այն, որ այդ՝ թէկուզ եւ հիմնազուրկ պայմանը փաստօրէն ընդունուել է: Եւ դա, կարծես թէ, ակնյայտօրէն ցոյց է տալիս ոչ այլ ինչ, քան այն օրինակելի խնամքն ու խորաթափանցութիւնը, որոնցով ժամանակի ընտրախափ պատասխանատու ներկայացուցիչները մօտենում էին ամատական մասնատուութեան խորացման պայմաններում էթնիկ համախմբութեան համար վտանգ ներկայացնող հասարակական միտումներին եւ անհրաժեշտութեան դէպքում չէին խորշում ընդհուպ ամենալուրջ փոխզիջումների դիմելուց: Այստեղ տեսնում ենք, որ փոխզիջումն արուել է անգամ այնպիսի նրբանկատ ոլորտում, ինչպիսին եկեղեցական կառոյցի աստիճանակարգն էր (իսկ նմանատիպ մի լուրջ իրողութիւն ունենք նաեւ աշխարհիկ ոլորտում, երբ կենտրոնական Բագրատունեաց իշխանութիւնն ինքն սկսեց ճանաչել եւ հաստատել ու ինվեստիտուրայով ապահովել տեղական մանր թագաւորութիւններին. Աղբիւրները նկարագրում են այդպիսի հաստատումը Լօռու եւ Կարսի թագաւորութիւնների համար⁴⁰):

Ի դէպ, ինչպէս արդէն նկատուած է գրականութեան մէջ, հէնց Մատթէոս Ուռհայեցու՝ ԺԲ դարի առաջին կէտում շարադրուած «ժամանակագրութեան» արձանագրումների բովանդակութիւնից ու ոճից է ամենից լաւ երեւում (այդպէս նաեւ՝ Մխիթար Գօշի երկերից, ով հիմնականում ստեղծագործել է ԺԲ դ. երկրորդ կէտում), որ ժ դ. վերջին իր՝ ըստ ամենայնի, բարձրակէտին հասած էթնոմասնատմանը միտուած ճգնաժամային գործընթացը (այդ պահին Հայոց Արեւելից կողմանքում կարող էր անգամ ձեւաւորուել հայ էթնոսից անջատուած դուստր էթնիկ միաւոր՝ «աղուաններ» կամ «արեւելցիներ» նոր ինքնանուանում-էթնո-

³⁹ Մանրամասն հմմ. մեր նախորդ աշխատանքներում. Յակոբեան Ա. Յ., Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսի նորայայտ թուղթը, Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1981, 4, էջ 142-148; Յակոբեան Ա. Յ., Մովսէս Կաղանկատուացու «Աղուանից պատմութեան» ձեռագրերը, Բանբեր Մատենադարանի, 15, Եր., 1986, էջ 112-113; Акопян А. А., Албания-Алуанк, с. 152-154, 206-207, 262-263.

⁴⁰ Տե՛ս Մաթեոսեան Ռ. Ի., Տաշիր-Ձորագետ (X դար – XII դարի սկիզբ), էջ 74-75, 120-123:

նիմով⁴¹) ԺԱ դարում թուլացել էր ու մարել⁴²: Ուռհայեցի պատմիչը պարբերաբար առիթ է գտնում՝ բազմազան ձեւերով նշելու «Աղուանք»-ի պատկանելութիւնը «Հայոց աշխարհին» (գրելով, որ՝ «յաշխարհն Աղուանից, որ ասի Խորին աշխարհ Հայոց, որ է աթոռ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի»⁴³), ընդ որում՝ փաստօրէն ոչինչ չիմանալով Կուրի՝ էթնիկապէս բուն աղուանական ձախափնեակի մասին (որտեղ, ի դէպ, աղուանական հաւաքական ընդհանրութեան՝ քրիստոնէութիւնը պահպանած հատուածի էթնոհամախմբման ճանապարհով արդէն տեղի էր ունեցել նոր՝ «ուդիներ» ինքնանուանմամբ էթնոսի ձեւաւորումը⁴⁴): Բայց նոյնը տեսնում ենք արդէն ԺԱ դ. երկրորդ կէսին, Գրիգոր Մագիստրոս Պահ-

⁴¹ Մանրամասն տե՛ս Աкопян А. А., Албания-Алуанк, с. 267-272; Աкопян А. А., Мурадян П. М., Юзбашян К. Н., К изучению истории Кавказской Албании (по поводу книги Ф. Мамедовой "Политическая история и историческая география Кавказской Албании"), Պատմա-բանասիրական հանդէս, 1987, 3, էջ 169-175; Ակոբյան А., Գալստյան Н., Concerning the Study of ethnic Processes in the Caucasian Albania (Antiquity and Early Middle Ages), 12th International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Zagreb, 1988 (USSR Academy of Sciences, N. N. Mikloukho-Maklay Institute of Ethnography), Moscow, 1988, p. 10-12 (վերահրատ.՝ Համբարձում Գալստեան, Յօդուածներ, յուշագրութիւններ, հարցազրոյցներ..., Եր., 2002, էջ 154-155):

⁴² Տե՛ս, որ՝ Մնացականեան Ա. Շ., Աղուանից աշխարհի գրականութեան հարցերի շուրջը, Եր., 1965, էջ 221-233:

⁴³ Մատթէոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 230: Տե՛ս նաեւ Դաւիթ Անհողինի (մօտ 996-1048 թթ.) յայտնի կոչը Աղուանից Յովսէփ կաթողիկոսին. «Արդ՝ ժողովեա՛ր գամենայն եպիսկոպոսունսդ Հայոց աշխարհիդ, որ յԱղուանսն են եւ ի բանակ այսր հասի՛ր» (էջ 81), կամ՝ Բարսեղ Անեցու ձեռնադրման նկարագրութեան մէջ. «գնայր յաշխարհն Հայոց ի յԱղուան գաւառի...» (էջ 221): Հայոց Արեւելից կողմանքում ծնուած եւ ստեղծագործած Մխիթար Գօշի մօտ եւս («Վկայաբանութիւն Խոսրովու Գանձակեցոյ» երկում) հմմ., որ՝ «Ի ժամանակս բռնակալութեանն Ղեմացոց, յորում վաղ ուրեմն բարձեալ էր թագաւորութիւնն Հայոց ի սպառսպուռ եւ անտերուչք շրջէին մնացորդք իշխանաց, որ ընդ բնաւ աշխարհիս վարատեալք՝ ոչ հնազանդելով միմիանց, մանաւանդ այնոքիկ, որ բնակեալ էին յամուրս աշխարհին Արցախայ» (տե՛ս Հայոց նոր վկաները, Աշխատութեամբ Յ. Մանանդեանի եւ Հ. Աճառեանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 23): Հմմ. Աкопян А. А., Албания-Алуанк, с. 271-272:

⁴⁴ Այդ էթնոսն առաջինը յիշատակում է Յովհաննէս պատմիչը (Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 258). «քանզի դրացիք մեր եւ ազգք, որ շուրջ զմեաւք են՝ Յունականք եւ Եգեթացիք եւ Գուգարացիք եւ Ուտէացիք, հիւսիսական ազգք՝ բնակեալք առ ուտամբն Կովկասու...»: Տեղին նշենք, որ նախորդող՝ «Գուգարացիք» անուամբ պատմիչը կոչում էր կախէթցիներին (ծանարներին ու վրացիներին հարեւան):

լաւոնու խօսքում. «ի մերում սեփհականին իսկ յԱղուանեանն աշխարհի
աւանն՝ կոչեցեալ Ծար...»⁴⁵:

---

⁴⁵ Գրիգոր Մագիստրոսի Թղթերը, Բնագիրն առաջաբանով եւ ծանօթութիւններով... լոյս ընծայեց Կ. Կոստանեան, Ալեքսանդրապոլ, 1890, էջ 221: Նոյնն է նաեւ Վանական Վարդապետ Տաւուշեցու մօտ (ԺԳ դ. առաջին կէս. նրա ձեռագրական ժառանգութեան մեծ մասը դեռեւս հրատարակուած չէ), ինչպէս նաեւ վերջինիս աշակերտ Կիրակոս Գանձակեցու (ԺԳ դ. կէս) եւ հետագայ մատենագիրների երկերում (մանրամասն տե՛ս Ա. Շ. Մնացականյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, էջ 229-233):

ALEKSAN HAKOBYAN

THE TESTIMONIAL OF MATTHĒOS URHAYETSI ON PROCLAMATION OF ANI THE CAPITAL CITY IN 961 (A NEW STUDY OF THE SOURCE)

The problem of authenticity of the single testimonial of Matthēos Urhayetsi about the proclamation in year 961 of Ani the capital city is closely linked to the problems of correct time of lives of "Albanian" king Philippē and catholicos Yovhannēs both indicated in the same source. It has been shown that while describing a solemn ceremony Matthēos Urhayetsi has mixed different data of two different sources the latest of which is about the coronation ceremony of the Armenian king Gagik I (989/990-1017/1018) in 1007/1008. The Albanian catholicos Yovhannēs, who accompanied the king P^harisos Philippē, an attendant of that ceremony, had probably participated in the Ani council of 1019 too, which has elected the Armenian catholicos Petros Getadardz.

Matthēos Urhayetsi was mistaken by presenting Vachagan and Gagik (the princes of Gorozu, the mid 10th century) as ancestors of king Philippē, and Sevada (the king of Khachēn, the mid 11th century) as well as the kings of Bałq-Kapan Seneqerim (1072-1094/1096) and Grigor II (1094/1096-1166) as descendants of Philippē.

This study focuses on four episodes in the chronicle of Matthēos Urhayetsi, which go back to his source, Yakob Sanahinetsi, a contemporary of the events described. It follows from these testimonies that in the early 11th century, the Armenian Church acquiesced to the demand of the Albanian Church that its catholicos should ordain his Armenian counterpart, just as the latter had the right to ordain the catholicos of Albania (Ałuan'k). This procedure marked a sharp departure from the old order, which emerged in the 4th century, when Christianity was adopted in Armenia (June 311) and, through Armenian intermediary, in Albania (early 315). In fact, this old order had been violated in the late 9th century, when political instability in Armenia prompted the Albanian bishops to appoint their catholicos independently. The efforts of the Armenian catholicos Anania Mokatsi (941-967, who blessed, in 961, the inauguration of Ani as the capital of Bagratid Armenia) to restore the old order had only a partial success.

This "Albanian trend" (as expressed by Moses Daskhurantsi and other writers) was supported by the separatist aspirations of the elite, both lay and spiritual, of the Armenian-inhabited right bank of the Kur river (provinces of Artsakh and Utik). This trend, if developed, could split the Armenian people and provoke the emergence of a new Armenian-speaking ethnos with its own self-consciousness and self-designation, "Ałuanians" or "Easterners". However, the evidence of Matthēos Urhayetsi, showing that on three or four occasions the Armenian catholicos was ordained at a council chaired by his Albanian counterpart

(in Ani and in Hag^hbat), demonstrates that the Armenian spiritual elite found a way to suppress these separatist tendencies. It devised compromise solutions in contested matters just as the lay elite did in the late 10th century by investing local kings in exchange of their recognition of the Bagratid "shahanshah" as superior ruler. Due to this policy of mutual concessions but also to external threats, the separatist trends could be overcome during the next, 11th century, as shown by the authors who lived at that time or later (Grigor Magistros, Yakob Sanahinetsi, Matthēos Urhayetsi, Mkhithar Gosh and others).

АЛЕКСАН АКОПЯН

**СВИДЕТЕЛЬСТВО МАТТЭОСА УРЪАЙЕЦИ О ПРОВОЗГЛАШЕНИИ АНИ
СТОЛИЦЕЙ В 961 ГОДУ (НОВЫЙ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)**